

TÜRKÇEDE KAZANÇLAR KAYIPLAR (I)

Hamza ZÜLFİKAR

Cumhuriyet tarihi boyunca Türkçedeki gelişmenin, değişimin önemli bir bölümü dilin söz varlığıyla ilgilidir. Bunların arasında terimlerin Türkçeleştirilmesi de bulunmaktadır. Dil çalışmalarının yoğun olarak ele alındığı dönemde Türkçe üzerine yapılan tartışmalar, eleştiriler ülke gündeminin ana konularındandır. Bu doğrultuda farklı görüş ve düşüncede olanların ortaya koyduğu makale, kitap türündeki yayınlar büyük bir sayı oluşturur.

Bu heyecanın, coşkunun giderek azaldığı son yıllarda, bu kez de Batı kökenli kelime ve terimlerdeki yabancılık Türkçeyi tehdit etmeye başlamıştır. Örnek olarak bir sağlık bilimi terimi olan *şok tedavi* teriminde geçen Fransızca kökenli *şok* sözünden *şok açıklama*, *şok geçirme*, *şoka uğramak*, *şok indirim*, *şok görüntü*, *artçı şok*, *şok haber*, *kültür şoku* gibi sözler dilde yer etmiştir. Bunun bir de aynı sıklıkta kullanılan *şoke* biçimi var. Verilen örneklerden *kültür şoku* ve *artçı şok* dışında diğerleri sözlüklere alınmamıştır. Yabancı bir kelimeyle oluşmuş böyle biçimler ilk anda yadırgansa bile birer kavram karşılığı olması sebebiyle Türkçenin kazanç hanesine yazılması gereken sıfat ve ad tamlamalarıdır.

Tartışmalarla geçen bu kırk elli yıl içinde eski dilden yapılan kelime aktarmalarında dilin kazancının ve kaybının ne olduğu özel bir konu olarak ele alınmamış ve örnekleriyle işlenmemiştir. *Türk Dili* dergisinin 547. sayısında “Türkçenin Kâr ve Zarar Haneleri” başlıklı yazımda bazı örnekler üzerinde durmuş, konuyu gündeme getirmeye çalışmışım. Bugün kısmen durgunlaşmış olan ortamda dildeki kazançların kayıpların neler olduğuna

sıra gelmiş, bunların muhasebesini yapmak, olumlu ve olumsuz sonuçlarını görmek gerekli olmuştur.

Geçen yıllar içinde kazançlar yanında kayıpların da olduğu bir gerçektir. Taranan mevcut dil malzemesine göre kazançların kayıplara göre daha fazla olduğu gerçeği inkâr edilemez. Ancak eski kavramları karşılayan ama yeni dilde karşılığı olmayan kelimeler bizim kayıplarımızdır. *Amiyane* veya bundan kalıplaşmış *amiyane tabiriyle* zarfına herhangi bir karşılık gösterilmediğinden söz konusu kalıp söz, dilden çıkmaya başlamış ve kayıplar safına geçmeye başlamıştır. Bunun gibi *yok* dışında öteki kelimeleri Türkçe kökenli olmayan *tereddüde mahal yok* sözü unutulmaya terk edilmiş, genç kuşakların zihninde bu kavram yer almamaya başlamıştır. Bu söz *tereddüde mahal olmamak* biçiminde *Türkçe Sözlük*'te bulunmamaktadır. *Abesle iştigal etmek, ihtiyatla karşılamak* örneklerini de bunlara ekleyebiliriz. Bunlar kullanımı azalmış birleşik fiillerdir. Buna karşılık yeni dile aktarılan pek çok başarılı örnekler vardır. *Akliselim* sözü *sağduyu*, *deveranıdem* sözü *kan dolaşımı*, *sevkitabii* sözü *içgüdü*, *fevkalbeşer* sözü *insanüstü* biçiminde dile kazandırılmış, kavram yitirilmemiştir. Yukarıda birkaç örneğini verdiğimiz bu kayıpların veya kazançların her biri özel olarak izlenememiştir.

Arada birinin kullandığı *Hafızayıbeşer nisyan ile maluldur* sözü duyulduğunda özellikle öğrencilerim bu sözden bir anlam çıkaramamıştı. Sözlüklerde de artık bu tür sözler yok. Oysa *hafıza, beşer, nisyan, malul* sözleri etrafında bir zamanlar dilde pek çok söz kullanımdaydı ve bütün bunlar bir bir tarihe karıştı. *Malul gazi* örneği yaşanan olaylarla yeniden duyulmaya başladı. Bizden öncekiler hatta biz, *istikbal etmek* ve *teşyi etmek* sözlerinin anlamını bilirdik, şimdi biz de bunları terk edip *karşılamak, uğurlamak* fiillerini kullanmaktayız. Demek ki kavramlar yok olmamıştır.

Hukukçular her ne kadar kanun dilinde tutucu (muhafazakâr) ise de *suçüstü (cürümüşhut cürm-ı meşhud)* teriminde birleşmiş, *suikast (su-i kasd)* terimini ise korumuştur.

Şahıs adı olarak da kullanılan *ilham* ve bundan yapılmış *ilham kaynağı, ilham almak* sözlerinde geçen *ilham*'a bulunmuş karşılık *esin* sözüdür. *Esin* de kişi adı olarak kullanılmıştır. Bu sözün *esmek* fiil kökü-

ne mi “akıl” anlamında *is, es* köküne mi dayandığı incelenmeye muhtaçtır. Dilde bir de *Aklına estiği gibi* sözü var. *İlham, esin* sözlerinin bugün her ikisi de kullanılmaktadır.

Çok kimse titizlik göstermediği için sözlerinde bir seçim yapamaz. Hatta biri diğerinin karşılığı olan *olanak imkan, şart koşul, olasılık ihtimal, ilgi alaka* gibi sözleri bir arada kullanır. Bu tür örnekler arasında *vasıta, araç, enstrüman* örneklerinde olduğu gibi bugün her üçünün de kullanıldığına tanık oluyoruz. Durum böyleyken ikisi de köken olarak yabancı olan *hükmen galip* örneği sıklıkla dilde yaşatılmaktadır. Bu durum deyimlerin hazır söz kalıplarının kullanımında da görülür. Bunun için de *tabiri caizse*'nin yerine geçen *deyim yerindeyse* hazır sözünü örnek olarak verelim. Aynı anlama gelen her iki sözü ders kitaplarında, gazete makalelerinde bulmak mümkündür.

Verdiğimiz bu örneklerle söz konusu yabancı köklere dayanan kelimeleri yeniden canlandırılma anlamı çıkarılmamalı. Burada belirtmek istediğim husus, *sağduyu* (aklıselim) örneğinde olduğu gibi aynı anlamda Türkçe bir karşılığın bulunmasının bir kazanç sayılması, karşılığını Türkçe olarak ifade edemediğimiz kelime ve terimlere uygun bir karşılık bulununcaya kadar bunların korunması, özellikle deyim niteliğinde olanların dilde yaşatılması, sözlüklere alınmasıdır.

H. R. Gürpınar'ın bir cümlesi şöyledir:

“Gönlünün istediğini seçme hakkına tabiaten maliktir.” Burada geçen *tabiaten* zarftır. Bunu *doğal olarak* sözüyle karşılamışız. Ancak *doğal olarak* sözü bu yapısıyla sözlüğe girmez. *Türkçe Sözlük*'te *tabiatıyla* biçimi var. Bu durumda *tabiaten* sözlüğe alınmalı, *tabiatıyla* sözüne gönderme yapılmalıydı.

Meseleye sözlükçülük nazarıyla bakılmadığından, dil bilgisi ölçüleri, kuralları gözetilmediğinden, alan amatörlere bırakıldığından, kullanılan örnekler eleştirilmediğinden spor haberlerinde sık geçen *taktiksel* gibi kökü yabancı, eki Türkçe sıfatlar, zarflar türemiştir. Öte yandan önerilmiş *uç* bir türlü yaygınlık kazanmamış *ekstrem* sözüne itibar artmıştır. Üniversite yöneticileri, kapsamı, anlamı, kullanım yeri gözetilmeden ve yerine Türkçe karşılıklarını koymadan *vizyon, misyon* kelimelerini dillerine dolamıştır.

Konu çeşitli yönleriyle ele alındığında üzerinde durulması gereken pek çok meselenin olduğu görülecektir. *Alelaide* karşısında *bayağı* sözünün yaygınlaşması kazanç hanesine katkı olurken “el kaldırarak tercihini belirtme” anlamında *işari rey* sözünün ancak *rey* parçası *oy* diye karşılanabilmiş. Bu durumda *işar* karşılıksız kalmış. Kazanç hanesinde bulunan bu terim Türkçe bir karşılık bulununcaya kadar dilde korunacaktır.

Cumhuriyet Dönemi’nde yani 1930’lu yıllarda ve onu izleyen tarihlerde konulan hedef, dilde kökeni ve eki Arapçaya, Farsçaya dayanan kelimeleri Türkçe olarak karşılamaktı. Türkçeleştirme sürecinde çalışmaların bir bölümü *mevzu – konu, hususi – özel, asır – yüzyıl, atıf gönderme* örneklerinde olduğu gibi eski dilden yeni dile yapılan aktarmalardır. Bu yıllarda *metot – yöntem, fonksiyon – işlev, rölatif – göreceli* örneklerinde olduğu gibi sınırlı da olsa Batı dillerinden Türkçeye kelime çevirileri de yapılmıştır. Bu arada Batı dillerinden Türkçeye geçmiş *hipotez, aktivite, reaksiyon* gibi kelimelerin dilde eskiden de karşılıklarının olduğunu hatırlatmak gerekir. *Faraziye, faaliyet, aksülamel* sözleri bunların Arapça köklere dayanan karşılıklarıydı. *Varsayım, etkinlik, tepki* bunların yerini aldı. Ancak bunlardan habersiz olanlar bunları dikkate almayanlar bugün *hipotez, aktivite, reaksiyon*’a yöneldiler. Hatırlatmak gerekir ki bu tür Batı kökenli kelimeler daha önceki dönemde duyarlı bir biçimde mevcut dile çevrilmiş, söz konusu yabancı sözler olduğu gibi dile mal edilmemiştir.

Ele aldığımız konu çok boyutludur. Bunun için bir sınıflandırma yapmalıyız. Cumhuriyet Dönemi’nde eski dilden yeni dile yapılan aktarmaları veya Batı dillerinden yapılan çevirileri **Eski Dilden Yeni Dile Yapılan Aktarmalar, Eski Dilden Aktarılamayan ve Korunan Sözler, Batı Dillerinden Türkçeye Yapılan Çeviriler** biçiminde birkaç başlık altında toplayabiliriz.

Eski Dilden Yeni Dile Yapılan Aktarmalar

Bu başlık altında derlediğimiz örnekleri dil bilgisini esas alarak şöylece sınıflandırabiliriz:

Kelime aktarma

Ad türünde olanlar: *anlam* (mana)

Sıfat türünde olanlar: *yararlı* (müfit, faydalı)

Zarf türünde olanlar. *yaklaşık* (takriben)

Tamlama aktarma

Arapça kökenli tamlama aktarma *tepki* (aksülamel)

Farsça kökenli tamlama aktarma *söz konusu* (mevzu-i bahs)

Deyim aktarma *önlem almak* (tebdir almak)

Birleşik fiil aktarma *soruşturmak* (tahkik etmek)

Kalıp söz aktarma *deyim yerindeyse* (tabiri caizse)

Bağlama ünlüsüyle bağlanmış kelimeleri aktarma *trafik* (Seyr u sefer)

Ek aktarma *bi- (-sız) bihaber* (habersiz)

Eski Dilden Aktarılamayan Sözcükler

Aktarılamayan kelimeler

Ad türünde olanlar *mühtedi*

Sıfat türünde olanlar *mütevazı*

Zarf türünde olanlar *aynen*

Aktarılamayan tamlamalar

Arapça kökenli tamlama aktarma *binaenaleyh, Seddülbahir*

Farsça kökenli tamlama aktarma *sükut-ı hayal*.

Batı Dillerinden Türkçeye Yapılan Çeviriler

Kelime çevirme

Ad türünde olanlar *tepkime* (reaksiyon)

Sıfat türünde olanlar *sevimli* (sempatik)

Yaptığımız bu sınıflandırmanın incelikleri, derlenen örnekleri geniş yer tutar. Bu sebeple eldeki bu yazımızda yalnızca *kelime aktarma* ve *tamlama aktarma* örneklerini kısaca işleyelim. Geri kalan başlıkları ayrı bir tarihte, derginin bir başka sayısında ele alalım.

Böyle bir genel sınıflandırma yaptıktan sonra dergimizin bu sayısını da kelime ve tamlama aktarma konularına örnekler verelim.

Eski Dilden Yeni Dile Yapılan Aktarmalar

Kelime aktarma

Cumhuriyet Dönemi boyunca Türkçe köklere ve eklere dayandırılarak türetilmiş olan kelime ve terimlerle dilin kazancı büyük olmuştur. Bunlar için şu birkaç örneği verebiliriz:

Ad olan örnekler: *emekli* (mütekait), *ürün* (mahsul), *doruk* (zirve), *abartma* (mübalağa), *bilgi* (malumat), *dergi* (mecmua), *uyarı* (ikaz), *gözlemevi* (rasathane), *denetleyici* (murakıp), *ayrıcalık* (imtiyaz), *üye* (aza), *bilgin* (alim), *oturum* (celse), *kaygı* (endişe) vb.

Ad olan örneklerin önemli bir bölümünü terimler oluşturur. *muzaf - tamlanan*, *muzafunileyh - tamlayan*, *kovuşturma - takibat*, *yasama - teşri*, *taksim - bölü*, *yönerge - talimat* vb.

Sıfat olan örnekler: *özel* (hususî), *ilkel* (iptidai), *çağdaş* (asri), *güvenli* (emin), *önemli* (mühim), *bireysel* (ferdi), *kimsesiz* (bikes) vb.

Zarf olan örnekler: *zahiren* (görünüşte) *yaklaşık* (takriben), *özellikle* (bahusus), *boşuna* (nafile) vb.

Türetilmiş ad olan örneklerin bir bölümü Türkçede yaşama şansı bulamamıştır. *Vali* karşılığı *ilbay*, *faiz* karşılığı *ürem*, *zafer* karşılığı *yengi*, *muhayyile* karşılığı *imgelem* vb.

Bazen yabancı kökenli bir kelimeye bulunan karşılık birden fazladır. Örnek olarak *müstesna* bir yandan *kural dışı* bir yandan *sıra dışı* bir yandan da *üstün* sözüyle karşılanmıştır. Bu, yabancı kökenli kelimenin Türkçede kazandığı anlamlarla ilgili bir durumdur. Bu bakımdan bulunan karşılıklardan bazıları eski karşılığının bütün anlamlarını kapsamamıştır. Buna *acele* – *ivedi* örneğini de verebiliriz.

Bazı yabancı kökenli kelimeler *itiyat hâline getirmek*, *alışkanlık hâline getirmek* örneğinde olduğu gibi deyimlerden ve birleşik fiillerden çıkmış, yerini Türkçesine bırakmıştır. Bu arada *Türkçe Sözlük*’te *itiyat hâline getirmek* sözünün bulunmadığını belirtelim. Oysa deyimlerde ve birleşik fiillerde *aptala malum olmak* örneğinde olduğu gibi *malum* sözü yerine *bilinen* geçememiştir. Bunun gibi *Bir musibet bin nasihatten iyidir* atalar sözündeki *musibet*’e bir karşılık bulunmadığından korunmuş-

tur. Deyimlerin kalıplaşmış olması, onların içerdiği kelimelerin korunmasını sağlamıştır.

Konunun üzerinde durulacak çeşitli yönleri, özellikleri var. Türkçe köke ve eke dayandırılarak türetilmiş olan *algı* bir addır (isim). Bu söz *idrak*'ın yerine geçmiştir. Aynı köke dayanan *müdrük* ise bunun sıfatıdır. Ancak *müdrük* sıfatı *algılı* biçiminde karşılanmamış, *O bu meseleye müdrük değil – O bu meseleye algılı değil* olamamış. Bu arada bir başka gelişme olmuş, *idrak operasyonu* değil biri Türkçe diğeri Fransızca *algı operasyonu* tamlaması günümüzde belli bir sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Bu durumda *algı operasyonu* da *Türkçe Sözlük*'e alınıp tanımlanmayı beklemektedir.

Tamlama aktarma

Büyük ölçüde Farsça kurallara göre yapılmış tamlamalar yanında *tahte'ş-şuur* öreğinde olduğu gibi Arapça tamlama kuralına göre türetilmiş sözlerin sayıları sınırlıdır. *Sevkitabii*, *tebdilikıyafet*, *rahleitedris* gibi sözler bu başlık altında toplanan ve Farsça tamlama kuralına göre türetilmiş tamlamalardır.

Bazıları *idari-i örfiye*, *örfi idare*, *sıkı yönetim*; *vazife-i vataniye*, *vatan görevi*, *yurt görevi*; *tercüme-i hâl*, *hal tercümesi*, *öz geçmiş* örneklerinde olduğu gibi aşamalı olarak Türkçeye kazandırılmıştır. Sözlüklerde göndermelerle bunlar birbirine bağlanmalı, kurallı ve Türkçe olanına okuyucu yönlendirilmeli.

Bu tür tamlamalar arasında Yakup K. Karaosmanoğlu'nun *Zoraki Diplomat* adlı eserinden aldığım “Hem öyle bir vatan müdafii ki yılmak, yenilmek nedir bilmemişti” cümlesinde (1955, 35.s.) geçen ve Türkçenin tamlama kuralına göre yapılmış *vatan müdafii* tamlaması da var. Tamlama iki aşamalı olarak Türkçeye kazandırılmış: *vatan savunması*, *yurt savunması*. Bunlardan *vatan savunması* daha sık kullanılıyor.

Örneklerden *mürur-ı zaman* tamlaması *zaman aşımı*, *cürm-i meşhud* tamlaması *suçüstü*, *sevkitabii* tamlaması *içgüdü*, biçiminde dile kazandırılmış, *vazifesinas* kayıplar hanesine geçmiştir. *Tebdil-i hava*, *vasıta-i nakliye* ise *hava değişimi*, *nakil aracı* biçiminde dilde karşılık bulmuş, bu arada yabancı kökenli olan kelimelerin bazıları korunmuştur *şayan-ı dikkat* tamlaması *dikkatedeğer* olmuş.

Sebeb-i ziyaret, icrai faaliyet, aks-i seda, millet- sadıka gibi Farsça kurallara göre yapılmış tamlamalar dilin kazanç hanesinde kalmıştır.

Tamlama olan örneklerin önemli bir bölümünü terimler oluşturur: *Amal-ı erbaa - dört işlem, nokta-i galeyan - kaynama noktası, usul-ı tenkit, eleştiri yöntemi* gibi Türkçe örnekler kazanç hanesine kaydedilmiş terimlerdir. Tamlama yapısında olan ve korunan *redd-i hâkim* örneğinde olduğu gibi bazıları bugün de yaşatılmaktadır.

İçerdiği kelimelerden biri Türkçe olduğu hâlde kaybolmaya yüz tutmuş tamlamalar da vardır. Bunun için *çene kavafi* örneğini verebiliriz.

Derlediğimiz bazı örneklerle ele aldığımız bu konu Türkçeleştirme çalışmalarının başladığı yıllar boyunca ortaya çıkmış bir dil meselesidir. Kavramlardan hareket edilerek örnekleriyle bu konu gereği gibi ele alınmadığından bu meselede kazançların kayıpların ne olduğu yeterince aydınlanamamıştır.

Bugün Türkçenin bir meselesi gündeme geldiğinde ilk önce akla “Türkçede şapkalar kalkmadı mı?” sorusuyla karşılaşıyoruz. Kimi de kesme işaretini diline dolamış. Yıllar önce bu sorunlar *Yazım (İmla) Kılavuzu*’nda giderilmişti. Kaynak kullanmayanların, yazım kurallarıyla ilgilenmeyenlerin bu sorularıyla daha çok karşılaşacağız.